

toont mijns inziens overtuigend aan dat Lodensteyns moedeloosheid niet alleen een gevolg van zijn teleurstelling was, maar ook voortkwam uit innerlijke onvrede. Lodensteyn doet denken aan de rijke jongeling uit Mattheüs 19:20 die tot Christus zegt alle geboden te hebben onderhouden en toch beseft te kort te schieten. Hij miste de verzekerdheid die bevindelijke piëtisten als de Saints in New England kenmerkte. In plaats van een fontein van levend water zag Lodensteyn zichzelf als een regenbak en dan nog vaak leeg. 'Uw hert is als een stijf bevroren land, Uw Spruyten dor: hoe soud gy andre groenen doen'? zo klaagde hij zichzelf aan.

In het laatste hoofdstuk van het boek, dat het karakter van een postscriptum heeft, gaat Trimp in op de verhouding tussen calvinisme en piëtisme en de plaats van Lodensteyns theologie daarin. Hij concludeert dat Lodensteyn heel dicht bij de opvatting van De Labadie stond, die een kerk van wedergeborenen voor ogen had. Opvallend is de positie van Lodensteyn in de controverse tussen Voetius en Coccejus. Hoewel hij als een overtuigde Voetiaan kan worden getypeerd, toonde Lodensteyn zijn leven lang respect voor zijn vroegere leermeester Coccejus die hij, naar hij zei, achtte en liefhad. De relatie met Voetius werd volgens Trimp nooit gekenmerkt door echte genegenheid. Wat Lodensteyn met Voetius verbond, was de gemeenschappelijke overtuiging dat de leer der waarheid tot uitdrukking moest komen in een godzalige levenswandel.

Het Nederlandse piëtisme staat heden ten dage in orthodox-protestantse kring weer in het middelpunt van de belangstelling. Een werkgroep 'Wezen en vertegenwoordigers van de nadere reformatie' uitgaande van de Stichting studie der nadere reformatie houdt zich actief met het onderwerp bezig. De biografie over Lodensteyn van Trimp is een uiterst waardevolle bijdrage aan dit onderzoek. Trimp heeft een voortreffelijk boek over een centrale figuur in de nadere reformatie geschreven, waaraan maar enkele smetjes kleven. Mij hindert het gebruik van de term 'roomsen' in plaats van 'rooms katholieken' en in Utrecht spreekt men sinds jaar en dag van de Jacobikerk en niet van de Jacobskerk.

G. Groenhuis

P. P. Witkam, ed., *Briefwisseling van Hugo Grotius, XU, 1641* (Rijks Geschiedkundige Publication Grote Serie CXCVH; Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1986, xviii + 839 blz., f420,- ISBN 90 232 2235 0).

Na weer vijfjaar — in 1976 verscheen het tiende en in 1981 het elfde deel van de Grotiuscorrespondentie — is het twaalfde deel uitgekomen. Was de uitgave van het vorige deel nog het werk van B. L. Meulenbroek en P. P. Witkam samen, dit deel is praktisch helemaal het werk van laatstgenoemde. Wat zij samen met de vorige directeur van het Grotius Instituut begonnen was, heeft zij in dit deel nog verder doorgevoerd, een enigszins andere opzet van deze toch al zo bruikbare uitgave. Helaas is dit het laatste deel dat mevrouw Paula P. Witkam voor de druk gereed heeft gemaakt. Zij overleed in februari 1985. Vanaf 1972 was zij aan het Grotius Instituut verbonden geweest en vanaf 1980 droeg zij heel de verantwoordelijkheid voor de uitgave van de Grotiuscorrespondentie, waaraan zij haar beste krachten gegeven heeft. Het werk wordt nu voortgezet door de directeur van genoemd instituut, H.J.M. Nellen, samen met mevrouw C.M. Ridderikhoff.

Deze uitgave bevat 541 brieven uit het jaar 1641, waarvan er maar liefst 306 niet eerder werden gepubliceerd. De tekst van de brieven wordt voorafgegaan door een uitvoerige inleiding, waarin

de vele gebeurtenissen, in de brieven genoemd en beschreven, overzichtelijk bij elkaar zijn gezet. Achter de tekst van de brieven zijn 43 bijlagen opgenomen, meest bijvoegsels bij brieven van andere diplomaten. Het kloeke boekwerk wordt afgesloten met enkele registers: lijsten van afkortingen en geraadpleegde werken (niet in vorige delen opgenomen publikaties); een register van brieven (de meest voorkomende correspondenten zijn Ludwig Camerarius, Willem de Groot, Georg Keller, Carl Marin, Axel Oxenstierna, Nicolaes van Reigersberch en Petter Spiring Silvercrona); een lijst van geciteerde plaatsen uit de klassieke literatuur en uit de bijbel; een zeer uitgebreid register van persoonsnamen, aardrijkskundige namen en boektitels (boektitels zijn nu in verkorte vorm opgenomen in het register en het aantal verwijzingen is aanzienlijk uitgebreid).

Op het diplomatieke front bleef Grotius als ambassadeur van Zweden bij de koning van Frankrijk de belangen van de geallieerden behartigen. Hij spande zich in voor de verlenging van het Frans-Zweedse bondgenootschap, dat in maart 1641 zou aflopen. Hij hield zijn opdrachtgevers op de hoogte van de oorlogshandelingen en alles wat daarmee samenhangt. Hij was daar nu persoonlijk meer bij betrokken, omdat twee van zijn zonen, Dirk en Cornelis, in krijgsdienst getreden waren. Naast zijn werk als diplomaat vond Grotius de tijd om te werken aan verscheidene publikaties. In 1641 verschenen onder andere de *Annotationes in Libros Evangeliorum*, de *Annotata ad Consultationem Cassandri* en een *Appendix de Antichristo*. Vooral de twee laatstgenoemde geschriften veroorzaakten nogal wat opschudding. Wat de auteur wilde bereiken, vrede en eenheid tussen de verschillende christelijke confessies, werd uitgelegd als boosaardige verloochening van de ware gereformeerde religie en zelfs als toetreding tot de kerk van Rome. Daarnaast voelde de ambassadeur zich beledigd door enkele correspondenten, die hem niet met de vereiste titulatuur aanschreven. Was er een samenzwering gaande om hem te laten degraderen of hem zijn post te laten ontnemen? Zelfs brieven van goede vrienden als Caspar Barlaeus en Joost van den Vondel beantwoordde hij niet en verbrandde hij, omdat de daarin gebruikte aanspreektitels niet het juiste niveau hadden (Brief 5141).

De annotatie van de brieven beantwoordt nu uitstekend aan de eisen die men stellen mag en is geheel gericht op de brieven en de daarin genoemde personen en zaken. Daarbij wordt kort, maar zeer efficiënt verwezen naar de beste en meest recente literatuur. Hierdoor wordt deze uitgave steeds meer een onmisbaar naslagwerk voor heel die boeiende wereld, waarbinnen het 'Delfts Orakel' zich in zijn nadagen jachtig en opgejaagd bewoog. Dit deel, waarvoor uitgeverij Van Gorcum tekent, is op dezelfde fraaie wijze uitgevoerd als de voorafgaande delen, die op naam stonden van Martinus Nijhoff.

C. S. M. Rademaker

M. C. Pitassi, *Entre croire et savoir. Le problème de la méthode critique chez Jean Le Clerc* (Kerkhistorische Bijdragen XIV; Leiden: Brill, 1987, xv + 200 biz., f84,-, ISBN 90 04 08091 0).

In 1683 ontvluchtte de zesentwintigjarige Geneefse theoloog Jean Le Clerc het steile calvinisme in zijn geboortestad en vestigde zich in de Republiek, waar hij bijna een halve eeuw lang als hoogleraar was verbonden aan het Amsterdamse Remonstrantse Seminarie. Hij ontwikkelde zich in die periode tot een veelzijdig en buitengewoon productief geleerde, die behalve op zijn eigen vakgebieden theologie, wijsbegeerte en klassieke letterkunde, publiceerde op het terrein